

EDATLARIN "KARŞILAŞTIRMA" VE "SINIRLANDIRMA" BAĞLANTILARI

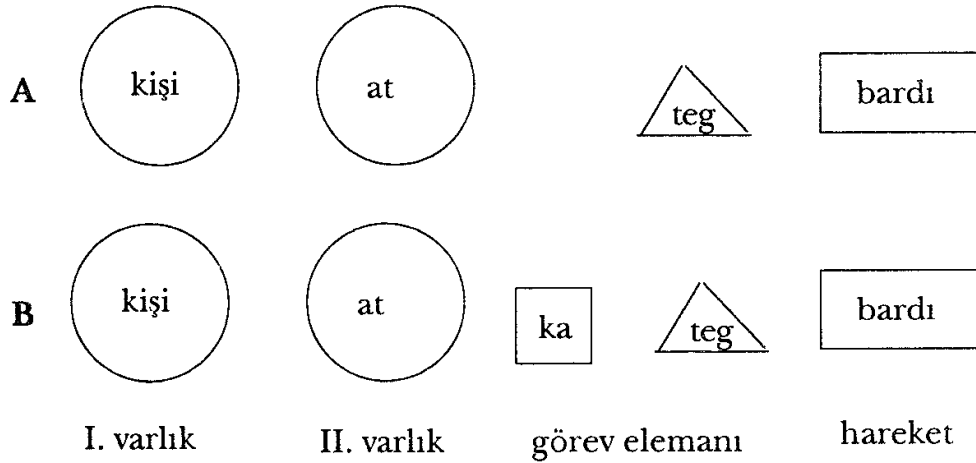
Mustafa ÖNER

Mesele: Türk yazı dilinin başlangıcından beri bilinen veya sonradan oluşan bazı çekim edatlarının hem "karşılaştırma" hem "sınırlandırma" işlevleriyle kullanıldığı görülmektedir.¹

Terim: *karşılaştırma* (comparative) - *sınırlandırma* (limitative)

Kavram: "Karşılaştırma" iki varlık arasında karşılaştırma, denkleştirme veya eşitlik gösterir; "sınırlandırma" ise failin hareketinin başka bir ismin varlık sınırına kadar gerçekleştiğini, hareketin uzaydaki mesafesini belirtir.

Hem "karşılaştırma" hem "sınırlandırma" işleviyle kullanılan çekim edatları arasındaki bağlantılar şöyle bir şemayla gösterilebilir:

A formülü, "karşılaştırma" ilişkisini, B formülü ise "sınırlandırma" ilişkisini göstermektedir. Bu iki formülde de ortak olan yönler şunlardır: Her iki yapı da en az iki varlığa dayanmaktadır. I. varlık, her iki formülde de hareketin aktif kılıcısı (=faili) durumundadır. II. varlık pasiftir ve cümlede ifade edilen var oluşun şartla-

¹ Çekim edatlarının örnekleri ve geniş bilgi için bk. Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, 1984, 336 s; A. M. Şçerbak, *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov* (Nareçie, slujebnie çasti, reçi, izobrazitel'nie slova) Leningrad 1987, 51-92. s

rının belirlendiği unsur (=zarf) durumundadır. İki tür ilişkiyi (karşılaştırma ve sınırlandırmayı) de belirleyen "görev elemanı"² (=edat) ortaktır.

Her iki formülde bu ortaklıkların yanı sıra, şekil bakımından farklı olan tek yön ise, ikinci varlık (isim) ile görev elemanının morfolojik bağlantısındadır. Karşılaştırma ilişkisinde II. isim eksiz hâlde (zamirlerin ise bazen ilgi hâlinde bazen eksiz)³ olmasına karşılık, sınırlandırma ilişkisinde II. isim her zaman datif hâlinindedir. B formülünde, I. ismin II. isme bu "yönelmesi" (datif) iki varlık arasındaki mesafeyi başlatırken, bu ekten sonra gelen edat ise bu mesafenin sonunu belli etmekte, "sınırlandırmaktadır". Nitekim "*Kişi atka bardı*" gibi bir cümlede iki varlık arasındaki mesafenin yönü belli olsa da sonu belli değildir, sınırlandırılmamıştır. "*Kişi atka teg bardı*" örneğinde ise, I. isim *kişi*'den (aktiften) başlayan hareket, II. isim *at*'in (pasifin) var oluş sınırlarında bitmektedir.⁴ Nitekim anlam yapısı bakımından edatların ifadeye kattığı çeşitliliğin, zenginliğin, eklerle verilmesi imkânsızdır. Edatlar üzerinde bir monografi yazan Ferhad Zeynalov, bunu "sentaks bakımından morfemlerden farklı olmayan edatları fonomorfolojik, sentaktik ve leksik bakımlardan müstakil olmaları sebebiyle eklerle aynı saymak doğru olmaz" diye belirtmektedir.⁵

Yukarıdaki formüllerden ikincisi (B), daha karmaşık olmakla göze çarpmaktadır. Bu bakımdan da, "sınırlandırma", dilde daha geç bir devre ait kuruluş olabilir. Yani semantik ve morfolojik bakımdan daha basit (ilkel) olan yapıdan, daha karmaşık olana doğru bir geçiş olmuştur. Bunu, "aslen karşılaştırma yapan edatların, daha sonra sınırlandırma işleviyle de karşımıza çıkması" şeklinde yorumlayabiliriz. Eski Türkçenin ilk örnekleri, bu geçişin tamamlandığı, yani söz konusu edatın hem karşılaştırma hem sınırlandırma işlevlerinin yan yana bulunduğu devreyi göstermektedir (aş.bk. *teg, tegi*).⁶

² Bu kavram için bk. Efrasiyap Gemalmaz, "Türkçenin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri;" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1992, Ankara, 1995,169-173. s

³ Sadece Eski Türkçe devresine ait olmak üzere, zamirlerin ve iyelik ekli isimlerin edat bağlantısı akkuzatifle kurulmuştur: inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlu kañın teg kılınmaduk erinç (Kül Tigin, D-5); munı teg kitabını kim aymış (KB.-B24).

⁴ Jean Deny "vasıflık (comparaison qualitative) veya miktarlık (comparaison quantitative)" edatların şa / -e hali aldıklarında "limitatif = sınırlandırma" anlamı kazandığına dikkat çekmiştir (Türk Dili Grameri Osmanlı Lehçesi-, terc. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941, 1387; 885. §). Yazara göre, mesele "aslen miktar 'quantité' fikrini ifade eden bu kelimelerin ilk manasında bir gelişmeden ibarettir." (age. 903. §)

⁵ Ferhad Zeynalov, *Müasir türk dillerinde goşmalar*, Bakı, 1964, 9.s

⁶ Türkçedeki eski ve yeni malzemeye ait edatlar, hem şekillenme hem işlev bakımından derinliğine incelenmiştir: K. Grønbech, *Türkçenin Yapısı*, TDK. yay: 609, Ankara, 1995, 24-52. §. Fiil kökenli edatlaşmalar hakkında ayrıca bk. R.R. Arat, *Die Hilsverben und Verbaladverbien im Altaischen I-II: Makaleler* (haz. O.F. Sertkaya) 252-290. s

"Karşılaştırma" iki varlığın oluş veya kılışlarını birbirine nitelik ve nicelik bakımından karşılaştırıp benzetirken⁷; sınırlandırma iki varlık arasındaki mesafeyi sınırlamakta, aktiften pasife doğru yönelen hareketin ulaşacağı son noktayı (ikinci varlığı da ihtiva eden veya onu sınırlayan alanı) belirlemektedir.

Burada ele aldığımız her iki ilişkinin, son zamanlarda ülkemizde yapılan gramer çalışmalarında da isim çekimine dahil edilerek "sınırlandırma hâli" ve "benzetme hali" adı altında örneklerinin verilmesi, Türk dil bilimi açısından sevindirici bir gelişmedir.⁸

***

Dilde, çağ. *yañlıg, méñizlig, misillig*⁹ tat. *tösli, şekilli, siman, sınıar, iş±*¹⁰; krç-balk. *teñli, formalı, türsünlü, sıfatlı, hallı, kılıklı, matallı*¹¹; kkalp. *terizli, sıyaklı, kurlı, yañlı*¹²; ttü. *rütbe, derece, miktar, mertebe*¹³ vb. gibi sadece karşılaştırma işleviyle kullanılan edatlar bu araştırmanın dışında tutulmuştur. Yine yazılı Türkçeden uzak alanlarda, sadece sınırlandırma işleviyle kullanılan gerundiyum kökenli bazı edatlar da (çuv. *şiti*¹⁴ < GT. *yet-e* > kirg. *cete*¹⁵; GT. *yetir-e* > alt. *çetire*; tofa. *çetire*¹⁶, hak. *çitire*; kıs- > hak. *hıza* "kadar"¹⁷) konu dışındadır.

Bu araştırmada belirlenen, hem karşılaştırma hem sınırlandırma işleviyle kullanılmış 14 tane çekim edatı şunlardır:¹⁸ *ķadar, teg, tekli, teki, teñ, deñlü, tegi, degin, dakın, kibi, çen, çenli, çaklı, hetl±*.

1. *ķadar* [karşılaştırma] ttü., kırım-tat., gag. özb. *ķadar*: ttü. *kendi evladı ķadar severdi; sizin ķadar tecrübem yok; deniz donmuş ķadar hareketsizdi; zannettiğim ķadar*¹⁹; özb. *bu yerde üç saat ķadar eylendi; hāhlaganingiz ķadar yazıngız*²⁰; tat.,

⁷ N.K. Dmitriyev, Başkurtça çekim edatlarındaki karşılaştırma işlevini: a. Nitelik bakımından ($k±v±k$, hımak); b. nicelik-miktar bakımından (saklı, $tikl±m$); c. hem nitelik hem nicelik bakımından ($şik±ll±$) olmak üzere üçe ayırmıştır (Başkort $t±l±n±ñ$ grammatikahı, Öfö "Başgosızdat" 1950, 137. s).

⁸ bk. Cengiz Alyılmaz, Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi (basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1994, 80-82. s

⁹ J. Eckmann, Çağatayca El Kitabı (çev. Günay Karaağaç) İstanbul, 1988, 91. s

¹⁰ Tatarskaya grammatika şII, Morfologiya, (red. M.Z. Zekiyev; F.A. Ganiyev; K.Z. Zinnatullina) Kazan, 1993, 360. §

¹¹ N.A. Baskakov, *Karaçay-Malkar tilni grammatikası*, Nalçik, 1966, 241. s

¹² D.S. Nasırov, vd., *Hezirgi karakalpak tili*, Morfologiya, Nökis, 1981, 242. s

¹³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1983, 372. s

¹⁴ L.S. Levitskaya, *İstoriçeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıka*, "Nauka" Moskva, 1976, 119. s

¹⁵ B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov, *Kırgız tilinin grammatikası* (Morfologiya), Frunze, 1964, 844.

§

¹⁶ V.İ. Rassadin, *Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşçenii*, Moskva, 1978, 259. s

¹⁷ N.A. Baskakov, *Grammatika hakasskogo yazıka*, Moskva, 1975, 260. s

¹⁸ Jean Deny, ünlü gramerinde "kıyaslama edatları, hudutlayışlı edatlar hizmetini de görür, bunlar sıkı sıkıya birbirine bağlıdır" demektedir (Türk Dili Grameri şOsmanlı Lehçesi-, terc. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941, 1387; 903; 905. §).

¹⁹ A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, M-L, 1956, 672. §

²⁰ A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*, M-L, 1960, 392. §

nog. *qader*, *qaderl±*: tat. *kirek qader öy cihazı*; *üz±m qader altın*; *östel qaderl± zur*; *ayağın buldıra alfan qader yomşak basıp*²¹; uyg., başk. *qeder* (> başk. *qeder±*, *qederl±*, *qeder±m*²²): *tavarı şul qeder nasar* "malı o kadar kötü"²³; az. *feder*: *Sel tek deliganlıyam, heyat geder gedimem, torpağ geder şanlıyam* -B. Vahapzade²⁴.

[sınırlandırma] ttü. *geceler tulu'-ı haşre kadar sürmez* (Tevfik Fikret); otomobil ile evin önüne kadar gidebiliyordu;²⁵ *ben gelene / gelesiye/ gelinceye kadar*; ttü. "-a/-e → dek" (> *dağ*, *dan*) ile "-a/-e → kadar" edatlarının karışmasıyla gelişen *kadak*, *qadan* şekilleri Balkan ağızlarında vardır: "*O zamana gadağ*; *verdiğim qadan*" vs.²⁶; nog. *üşke qader*; *tañga qader*²⁷; tat. *Basu kapkasına qader ozata bardılar* "Bahçe kapısına kadar uğurlamaya geldiler"; *sugışka qader min traktorist id±m* "Savaştan evvel traktörcü idim"²⁸; kmk. *yigirmaga kadar* "yirmiye kadar"; *Kolhozku yilkısında 250'ge kadar at bar* "Kolhozdaki sürüsünde 250'ye kadar at var"²⁹; az. *İnan ki, son nefese geder gılınç vuracağam bu meydanda men* (S. Vurgun)³⁰.

2. *teg* [karşılaştırma] etü. *yağımız tegre oçuk teg erti* "Düşmanımız çevrede ocak gibi idi" (Tonyukuk Yazıtı-8); *körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı* (Kül Tigin Yazıtı - K.10); *kanım qagan süsi böri teg ermiş yağısı koñ teg ermiş* (KT.-D,12)³¹; *inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlı kañın teg kılınmaduk erinç* (Kül Tigin, D-5)³²; *yüzi tolun ay teg* (NF. 22-6); *men teg kimerse bar mu* (Rabguzi, 131,r-7)³³; az. *bebek tek besledim daim gözümde hal-i hinduni* (Nesimi)³⁴; osm. *ben dek* (Pendname-i Güvahi)³⁵; özb. *askardek, taşday*³⁶; tofa. *sen men deg bol*³⁷

²¹ Tatar *t±l±n±ñ añlatmalı süzl±g±-II*, Kazan, 1977-1981, 18. s

²² Başkört *t±l±n±ñ hüzl±g±-I*, Meskev, 1993, 750-751.s; ayrıca bk. A.M. Şçerbak, Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Nareçie, slujebnie çasti, reçi, izobrazitel'nie slova) Leningrad 1987, 71. s

²³ *Başkirsko-russkiy slovar'*, Moskva, 1958, 366. s

²⁴ G. Hesenov, K. Eliyev, F. Celilov, *Azerbaycan dili*, Bakı, 1989, 92. s

²⁵ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, 1984, 50. s

²⁶ J. Deny, age., 893; 904. §

²⁷ *Nogaysko-russkiy slovar'* (red. N.A. Baskakov) Moskva, 1963, 134. s

²⁸ Tatar *t±l±n±ñ añlatmalı süzl±g±-II*, Kazan, 1977-1981, 18. s

²⁹ *Kumıksko-russkiy slovar'* (red. Z.Z. Bammatova) Moskva, 1969, 178. s

³⁰ G. Hesenov, K. Eliyev, F. Celilov, *Azerbaycan dili*, Bakı, 1989, 92. s

³¹ krş. A.N. Kononov, *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad, 1980, 203.s

³² A.N. Kononov, age., 203.s, 373. §'da iyelikli isimlerden sonraki kullanımın "teg- > tegü ~ tegi > teg" şeklinde geliştiğini ileri sürmektedir.

³³ N. Hacıeminoğlu, age., 91-92. s

³⁴ H. Mirzezade, *Azerbaycan dilinin tarihi grammatikası*, Bakı, 1990, 199. s

³⁵ Tarama Sözlüğü, TDK.yay.: 212, Ankara, 1963-1977, V. cilt, 3786. s

³⁶ A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad, 1960, 367. §

³⁷ V.İ. Rassadin, *Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşçenii*, Moskva, 1978, 260. s

[sınırlandırma] etü. *tabışgan yıl beşinç ayka teg* (Moyun Çor Yazıtı, 20-21)³⁸; *bu tabgaçda yıriya teg oguz ara yeti eren yağı bolmış* (Ongin Yazıtı-5)³⁹; *ikin ara teg yağı bolmış* (Ongin Yazıtı-10)⁴⁰; eatü. *üç yıla dak taşı düşdügi yirün otı bitmez-idi* (DKK. 57-2)⁴¹; *kileyi ağzına dak dolduran*⁴²; az. *Növreste emisini hırmanadek ötürdü*⁴³; gag. *apteka şindi kapalı, o işler saat beşedek, altıyadak*⁴⁴; ttü. *sabaha dek uyku tutmadı* vs.

Acıklama: etü. *teg* "gibi, denk" < etü. *teñ* "denk, eş" şeklindeki gelişme akla yatkındır⁴⁵. Bunu destekleyen fonetik gelişmeler şunlardır: 1. *denk* > *dek* "hayvan dengi, çuval" (TS.II, 1062.s.); 2. etü. *teñ* >> DKK. *tek* "eş, emsal"⁴⁶ > ttü. *tek* "çiftin teki, denklerin birisi"; 3. Damak ünsüzünün nazalleşmesi GT. *egir*-> eski uyg. *eñir*- "yün eğirmek"⁴⁷; 4. etü. *teg*-> hak. *teñ*- / *tee*- "değmek, dokunmak"⁴⁸.

Semantik deliller de şunlardır: 1. Doğrudan doğruya *teñ* şeklinin bile edatlaşması (aş.bk.) ve buna dayanan osm. *deñlü* > *deñli*; krç-balk. *teñli*; türkm. *deñ*, *deñiç*⁴⁹ vb. edatları. 2. Bunların yanı sıra "eş, denk, benzer" anlamındaki başka sözlerin de "karşılaştırma" işleviyle edatlaşması: GT. *eş-i* > tat. *iş±* "gibi": tat. *gom±rt±mde moniñ iş± ostalıkni kürgen±m yuk id±...* "Ömrümde bunun gibi ustalığı gördüğüm yoktu = görmemiştim"; *sin±ñ iş± yig±tler...* "Senin gibi gençler"⁵⁰; çuv. *yışşi* "gibi": çuv. *pirën yaşşisem* "bizim gibiler"⁵¹; çağ. *oşşaş*, alt. *oşkoş*, hak. *oşas*: alt. *sen oşkoş* "senin gibi", *temir oşkoş* "demir gibi"; tuv. *çıda işkaş* "mızrak gibi"; şor. *abam oşkaş*

³⁸ A.N. Kononov, *...runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.*, 205. s; *Drevnetyurkskiy slovar'*, 546. s

³⁹ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, 128. s

⁴⁰ H.N. Orkun, age., 130. s (Burada zaten bir hal eki gibi kullanılan ara sözü datif eki almamıştır).

⁴¹ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TKAE. yay., Ankara, 1964, 22. s

⁴² *Tarama Sözlüğü-II*, 1060. s

⁴³ G. Hesenov, K. Eliyev, F. Celilov, *Azerbaycan Dili*, Bakı, 1989, 92. s

⁴⁴ L. A Pokrovskaya, *Grammatika gagauzskogo yazıka*, Fonetika i Morfologiya, 273. s

⁴⁵ Bunu literatürde ilk ileri süren J. Deny'dir (bk. age., 930. §). Ayrıca bk. A.N. Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad, 1960, 367. §; G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen-II*, Wiesbaden, 1963, 941. §; A.N. Kononov, *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad, 1980, 373. §; E.V. Sevortyan, *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*, Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovi no bukvi V,G i D, "Nauka", Moskva, 1980, 183. s; Sezai Güneş, *Türk Dili Bilgisi*, 4. Baskı, İzmir, 1999, 222.s

⁴⁶ M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK. Yay. 219, Ankara, 1997, İndeks, 288. s

⁴⁷ J.R. Hamilton, *Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması - İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (çev. Vedat Köken) TDK.yay. 682, Ankara, 1998 (Sözlük) 141. s

⁴⁸ *Russko-hakasskiy slovar'* (red. D.İ. Çankov) Moskva, 1961, 310; 813.s.

⁴⁹ *Grammatika turkmenskogo yazıka*, Çast I, Fonetika i Morfologiya (red. N.A. Baskakov, M.Y. Hamzayev, B. Çarıyarov) Izd. "İlim", Aşhabad, 1970, 414. s

⁵⁰ *Tatar t±l±n±ñ añlatmalı süzl±g±-I*, Kazan, 1977, 438. s

⁵¹ V.G. Egorov, *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı, 1964, 83. s

"babam gibi"⁵²; şor. *Meeñ abam siler oşkaş añçı* "Benim babam da sizin gibi bir avcıdır"⁵³; alt.-kumandı diyelekti *oş: pala oş kişi* "çocuk gibi kişi"⁵⁴.

3. *tekli* (< *tek-li* "yapım eki kalıplaşması")

[karşılaştırma] tat. *alma tikl±* "elma kadar"⁵⁵; kry. *üç ay tekli* "üç ay kadar"⁵⁶; başk. *at tikl±m (zur)* "at kadar büyük"; *bésen börtökteré tikl±m* "saman taneleri kadar"; *yodrok tikl±m hugan* "yumruk kadar soğan".

[sınırlandırma] tat. *cey urtasına tikl±* "yaz ortasına kadar"; *İd±lge tikl±* "İdil'e kadar"⁵⁷; başk. *yeyge tikl±m* "yaza kadar", *avılga tikl±m* "köye kadar", *bıl ayga tikl±m* "bu aya kadar"⁵⁸, *yeyge tikl±m* "yaza kadar", *avılga tikl±m* "köye kadar"⁵⁹; ttü.-ağız. *sen gelinceye dekli beklerim*⁶⁰.

4. *teki* (< *tek-i* "iyelik kalıplaşması")

[karşılaştırma] tat.diyalekt. *ul b±lmiy min±m tik± de b±lmiy* "O bilmez, benim kadar da bilmez"; *mañgayım yodrok tik± ş±şt±* "Alnım yumruk kadar şıştı".

[sınırlandırma] tat. diyalekt. *idennernt± ind± mayga tik± sırlamıym* "Yerleri artık mayısa kadar boyamam"; *közge tik± toram* "güze kadar kalırım"⁶¹.

Acıklama: *tikl±* > **tikl±* > *tik±* şeklinde "benzeşme → aykırılışma" yolu da muhtemel bir köken açıklaması olabilirdi. Örneklerin sadece ağızlardan bulunması ve *tikl±* ile *tik±* şekillerinin her ikisinin de *tek* edatına dayanması, izahı zorlaştırmaktadır. Bir iyelik eki kalıplaşması olarak düşündüğümüz *tek-i* > tat. *tik±* edatı, tarihî bir geçmişe sahip olsaydı, bu şivede ikinci ünsüzü *tig±* (krş. etü. *tağı* > kıp. *tagı* "daha, yine" vb.) şeklinde sedalılaştırmış hâlde beklenmeliydi.

5. *teñ* [karşılaştırma] kıp. *teñ* "gibi"; *teñle* "gibi"; *teñli* "kadar" (*Et'tuhfetü'z-zekiyye*'de benzetme işlevi için *oşar // okşar, menzer, teñ, kibi / kibik, sıñar, -cılayın* şekillerinin kullanıldığı kaydedilmiştir: -89.a. varak, 11-12. satır)⁶². Daha

⁵² A.M. Şçerbak, *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov* (Nareçie,...) 72. s

⁵³ N.N. K. Tannagaşeva, Şükrü Halük Akalın, *Şor Sözlüğü*, "Türkoloji Araştırmaları" Adana, 1995, 70. s

⁵⁴ N.A. Baskakov, *Severnie dialekti altayskogo şoyrotskogo-yazıka (Dialekt kumandintsev Kumandı kiji-), Grammatičeskiy oçerk, tekstu, perevodi i slovar'*, Moskva, 1972, 77.s.

⁵⁵ *Tatarsko-russkiy slovar'*, Moskva, 1966, 538. s

⁵⁶ *Karaimsko-russko-pol'skiy slovar'* (N.A. Baskakov, A. Zayonçkovski, S. M. Şapşal) Moskva, 1974, 562. s; K.M. Musayev, *Grammatika karaimskogo yazıka, Fonetika i Morfologiya*, Moskva, 1964, 319. s

⁵⁷ *Tatarsko-russkiy slovar'*, Moskva, 1966, 538. s

⁵⁸ N.K. Dmitriyev, *Grammatika başkirkogo yazıka*, Moskva-Leningrad, 1948, 123-124. s

⁵⁹ *Başkort t±l±n±ñ hüzl±g±-II*, Meskev, 1993, 353-354.. s

⁶⁰ *Derleme Sözlüğü-IV*, 1407. s

⁶¹ *Tatar t±l±n±ñ dialektologik süzl±g±*, (red. L.T. Mahmutova) Kazan, 1969, 411.s

⁶² Besim Atalay (çev.), *Et'tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lügati't-türkiyye*, İstanbul, 1945, 128.s krş. Dizin, Tıpkıbasım; ayrıca bk. E.İ. Fazılov, M.T. Ziyaev (red.A.N. Kononov), *İzıskannıy dar tyurkskomu yazıku (Grammatičeskiy traktat XIV v. Na arabskom yazıke)* Taşkent, 1978, 61; 379. s

eski örneklerde de, *teñ* "denk" şeklinin edatlaşmasının izleri görülebilir: *keçürdüm men anda seniñ 'uzrünü / ağırladım ötrü ol erdem teñi* "O zaman ben senin kusurunu affettim ve sana meziyetin nisbetinde saygı gösterdim." (KB. 798.b)⁶³; *küçi teñi tokuştı* "gücü (yettiği) kadar vuruştı" (DLT. *tokuştı*)⁶⁴.

[sınırlandırma] GT. *teñ* > osm., az., gag. *den* > *-dan/-den, -ten/-tan* (ablatifin anolojisi ile edatın son ünlüsü arka damak nazallığından kurtulmuştur): osm. *teyemmümü nereyeden etmek gerek, Zohri katında ta yagrınadan amma bizim ulema kavlince abdest suyu yetişmek nereyeden farz ise ... orayadan yetişmek farzdır*⁶⁵; gag. *yeşil fistan dizeden, bekle yarım güzeden*⁶⁶; az. "yandırıp şemtek bizi sübheden; ne vegteden gezim sensiz" –Zakir; "Mehşeretden gaim olsun binası; biz de teşrif buyurmuşug bagatan" – Vidadi⁶⁷.

GT. *teñ* > az. *din* (arikaik) "ne vegtedin yahacagsan canımı; eger kıyametedin müttesil namaz gılsam"⁶⁸.

6. deñlü [karşılaştırma] DKK. *kuş deñlü*⁶⁹; osm. *ben bunu aldım arpa deñlü; cehennemde cezası deñlü yandıklarından sonra; deve kuşu yumurtası deñlü cevher; suçtu deñlü kına suçtu olanı; bu deñlü tutuşan odlara kılmaz çare su.*⁷⁰

[sınırlandırma] osm. *bu zamana deñlü uykusuz alı koduñ*⁷¹; *vaktın ahirine deñlü tehir eyleye*⁷².

7. tegi [karşılaştırma] eatü. *gül çehresinin şem'ine pervane tegi yan* (Nesimi)⁷³; *bülbül tegi men köñül perişan* (Şah İsmail-Dihname, 16-93); *el lâlê tegi piyale-nuşân* (Şah İsmail-Dihname, 16-91); *bir zerre tegi güneş yolunda* (Şah İsmail-Dihname, 16-116); *kim sen tegi sudan eylese bak* (Şah İsmail-Dihname, 103-708)⁷⁴.

[sınırlandırma] etü. *ilgerü kadırgan yıška tegi kirü temir kapıgka tegi kondurmuş.* (Kül Tigin, D-2); *yir bayurkı yiriñe tegi süledim, bunça yirke tegi yoritdım* (Kül Tigin, G-4); *temir kapıgka tegi irtimiz* (Tonyukuk, 45)⁷⁵; *kanı ol togardın batarka tegi yorıp il tutuğlı bu dünya begi* (KB.4714); çağ. *barça yılduzlar seniñ yadı-*

⁶³ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, Metin, Ankara 1979, 97. s; II., Çeviri, Ankara, 1985, 68. s

⁶⁴ Besim Atalay, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi-II*, 3.baskı, TDK. yay.: 522, Ankara 1992, 103-104.s

⁶⁵ J. Deny, age., 904. §

⁶⁶ L. A Pokrovskaya, *Grammatika gagauzskogo yazıka*, Fonetika i Morfolojiya, 273. s

⁶⁷ H. Mirzade, *Azerbaycan dilinin tarihi grammatikası*, Bakı, 1990, 199. s

⁶⁸ H. Mirzade, age., 199.s

⁶⁹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı, II*, İndeks-Gramer, 247-2.

⁷⁰ *Tarama Sözlüğü-II*, 1084-1085.s

⁷¹ J. Deny, age., 904. §

⁷² *Tarama Sözlüğü II*, 1085. s

⁷³ *Tarama Sözlüğü-V*, 3785. s

⁷⁴ Necmettin Hacıeminoğlu, age., 94. S ("Mânâ bakımından teg ile tegi arasında fark yoktur" diyen yazar, kip-i > gibi edatuna benzetilerek buna da iyelik eki ilave edildiğini tespit etmektedir.)

⁷⁵ T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, 1994, 19. s

nda özin şem' itip / her kiçe tañğa tigi kök günbezi içre yanar (Sekkaki)⁷⁶; kıp. *ol-turgıl meclisniñ soñına digi* (İrşadü'l-müluk, 10a/4)⁷⁷

8. *degin* [karşılaştırma] çağ. *kıyametga tigin seyr itse gerdun tapmagay hergiz / cihan mülki üçün bir siz tigin sultan-ı hakkını* (Lutfi)⁷⁸; osm. *ben değin kemter kula bu kadr ile kıymet yeter.* (Dâi)⁷⁹

[sınırlandırma] osm. çağ. *degin* > çağ. *déginçe*: *ibtidâsıdın intihâsıga déginçe bitildi*⁸⁰; *kan yutar men reşk elinden her keçe tangğa degin* (Gedai)⁸¹; kry. *şaturlan-dılar tanga deyin* "sabaha kadar oynadılar, neşelendiler"⁸².

9. *dağın* (< *dağ-ı-n* "vasıta eki kalıplaşması"; krş. *teg*)

[karşılaştırma] kıp. *Sançar arslan dağındur* (Kitabü'l-idrak)⁸³.

[sınırlandırma] kıp. *Bu uçdan bu uçğa dağın yir senindür* (Kitabül-İdrak)⁸⁴.

10. *kibi* [karşılaştırma] (> osm. *gibi* ~ çağ. *bigi*; kmk. *yimik* << *kibi* ük) çağ. *can-ı hazin yüzün bile irniñni sagınıp sevdâyiler bigin gül ü şekker heves kılır* (Gedai)⁸⁵; osm. *dedi müşkil mi hallettin güneş bigi bu ruşendir* (Zati)⁸⁶; kmk. *yuvukda yimik görüne* "yakında gibi görünüyor", *bir yimik sagatlar* "bir saat kadar"⁸⁷ az. *kimi nane yaprağı kimi; mektubu alan kimi gel* "mektubu alır almaz gel"⁸⁸.

>*kip-lig* > alt. *keptüü*: *tayga keptüü* "dağ kadar", *salkın keptüü* "soğuk gibi."⁸⁹

Açıklama: *partisip + kimi* gerundiyumlaşmasının, beklendiği gibi tarz işleviyle değil de zaman işleviyle görünmesi dikkat çekicidir. GT.'de *kimi*'nin eş anlamlısı olan edatlarla, *-gan teg* > *-ganday*; *-gan şekilli*; *-gan sıman*; *-gan sıyaktı* vs. gibi tarz bildiren gerundiyumlaşmalar vardır. az. *-an kimi* /=hemen/ yapısının anlamca dengine kuvvetlendirme edatı *ok/uk* ile rastlıyoruz: tat. *hatnı algan uq kil* "hemen mektubu alır almaz gel" vs. Buradaki az. "*-an kimi*" yapısının morfolojik ve seman-

⁷⁶ Kemal Eraslan, *Mevlâna Sekkaki Divanı*, TDK. yay.720, Ankara, 1999 krş. J. Eckman, *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, 93. s

⁷⁷ Recep Toparlı, *İrşadü'l-Mülk ve's-Selâtin*, TDK.yay., Ankara, 1992, 116. s

⁷⁸ Günay Karaağaç, *Lutfi Divanı*, TDK. yay. 687, Ankara, 1997, 13.s, 12.b

⁷⁹ *Tarama Sözlüğü II*, 1039. s

⁸⁰ J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, 93. s

⁸¹ Janos Eckmann, *The Divan of Gada'i*, Indiana University, Bloomington, 1971, 22. s, 4.b

⁸² K.M. Musayev, *Grammatika karaimskogo yazıka*, Fonetika i Morfologiya, Moskva, 1964, 320. s

⁸³ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK. yay. 579, 113. s

⁸⁴ A.F. Karamanlıoğlu, *age.*, 111. s

⁸⁵ Janos Eckmann, *The Divan of Gada'i*, *age.*, 91. s -3.b

⁸⁶ *Tarama Sözlüğü-I*, 547. s

⁸⁷ *Kumuksko-russkiy slovar'* (red. Z.Z. Bammatova) Moskva, 1969, 158. s

⁸⁸ *Azerbaycan dilinin izahlı lügeti, III. Cild* (K-R) Bakı, 1983, 67. s

⁸⁹ A.M. Şçerbak, *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Nareçie,...)* 70. s (*kep "şekil" + tüü* < *etü*. *kip-lig* örneği, isim kökenli edatların etimolojisi bakımından ilgi çekicidir; krş. *sıfatlı, şekilli, meñizli* vs.)

tik olarak tam karşılığı ttü. "-dığı gibi" kuruluşunda vardır (*Mektubu aldığın gibi / = hemen / gel !*). Bunun yanı sıra, ttü. "saat üç gibi gel" türünden yeni yayılan ifadelerin sınırlandırma işlevleri araştırılmalıdır.

[sınırlandırma] az. *eve kimi bir yerde getdik; ferağden geceler yatmaram sabaha kimi; Onlar kendin kenarına kimi söhbet ede ede geldiler*⁹⁰.

Açıklama: J. Deny, "kimi kelimesi aslında miktar fikri bildiren bir kelime olmadığına göre bu kullanım öteki kıyaslama-sınırlayışlı edatlarla anoloji tesirinden ileri gelmiş olacak" diyerek *kibi* > *kimi* edatındaki karşılaştırma-sınırlandırma işlevlerinin ortaklığına dikkat çekmektedir.⁹¹

11. **çen** [karşılaştırma] > şor. *şeni : alıp tag şeni polubıstı* "alp dağ gibi oldu"⁹², *talay şeni* "deniz gibi", *kırık kiji şeni* "kırk kişi kadar", *azıg şeni* "ayı gibi"⁹³.

[sınırlandırma] > türkm. *çen : haçana çen yurdun ortasında orta asırçılık yağdayñ devam etmegine yol bercek* ?⁹⁴

> az. -can/-cen "kadar": *ğışacan, seherecen*⁹⁵; *Darvazaya çatanacan gözüm etrafı gezdi* – M. Hüseyin; *O, Gemberi bulağ başınacan ötürdü* – S. Rehimov⁹⁶; *dörd yaşından sekkiz yaşınacan bahçada sahlayırdım*⁹⁷.

> çuv. -çen /-ççen "kadar-sınırlandırma"⁹⁸

12. **çenli** [karşılaştırma] türkm. *çenli* (*Olar ilki bilen oba çenli bolan aranı edimlep çıkmak ondan soñ edim sanına göre götermek kararına geldiler; yigrimi beş çenli erkek ugradı*;⁹⁹ kkalp. *çelli* > -şallı / -şelli (*onın boyı sen şelli*¹⁰⁰).

[sınırlandırma] türkm. *çenli* (*canlı candar guşlara çenli özüne gış için öy edinipdir; daşkı işige çenli ugratdı*¹⁰¹); kkalp. *çelli* (< *çenli*): *İyirmegen pahtadan erten çaşkaga çelli on karı bez tayın bola-ma?* "Eğrilmemiş pamuktan on çile bez, sabah kahvaltuya kadar hazır olur mu?"¹⁰²

⁹⁰ G. Hesenov, K. Eliyev, F. Celilov, *Azerbaycan Dili, age.*, 92. s

⁹¹ J. Deny, *age.*, 905. §

⁹² N.N. K. Tannagaşeva, Şükrü Haluk Akalın, *Şor Sözlüğü*, "Türkoloji Araştırmaları" Adana, 1995, 102. s

⁹³ A.M. Şçerbak, *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Nareçie,...)* 78..s

⁹⁴ *Grammatika turkmenskogo yazıka, age.*, 414. s

⁹⁵ A.M. Şçerbak, *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Nareçie, ...)* 58..s

⁹⁶ G. Hesenov, K. Eliyev, F. Celilov, *Azerbaycan Dili*, Bakı, 1989, 92-93. s

⁹⁷ H. Mirzezade, *age.*, 200. s

⁹⁸ L.S. Levitskaya, *İstoriçeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıka*, "Nauka" Moskva, 1976, 119. s

⁹⁹ *Grammatika turkmenskogo yazıka, age.*, 412-413. s

¹⁰⁰ N.A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık-II, age.*, 505. s

¹⁰¹ *Grammatika turkmenskogo yazıka, age.*, 413. s

¹⁰² N.A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık-II, age.* 505. s

13. *çaklı* (< *çak-lı* "yapım eki kalıplaşması")

[karşılaştırma] tat. *kece oyası çaklı* "keçi yuvası kadar", *min±m çaklı* "benim kadar"¹⁰³; başk. *min±n saklı* "benim kadar"¹⁰⁴; özb.kırk çağlı yigit¹⁰⁵ kmk. *adamnı başı çakı* "adamın başı kadar"; *gözge görüngen çakı* "göze görüldüğü kadar"¹⁰⁶; krç-blk. *üy çaklı* "ev kadar"¹⁰⁷.

[sınırlandırma] tat. *başınnan ahırına çaklı* "başından sonuna kadar"; *un sumga çaklı* "on liraya kadar"; başk. *tanga saklı* "sabaha kadar"; *yeyge saklı* "yaza kadar"¹⁰⁸; kmk. *sözüm taşka çakı batmadı* "Sözüm taşta kadar batmadı= sözüm geçmiyor"¹⁰⁹; krç-blk. *alanı her birine çaklı* "onların her birine kadar"¹¹⁰

Açıklama: Karşılaştırma işlevli çağ. *çağlıg / çağlık* (< *çağ* "ölçü"¹¹¹) edatı tat., krç.-blk. *çaklı*, başk. *saklı* şekillerinde devam ederken, kmk. *çakı* asimile bir şekil olmalıdır (*çaklı* > *çakkı > *çakı*). Bunun yanı sıra, tat. *çak* şekli, hareketin tamamlanmasına çok az kaldığını hemen hemen yapılmak üzere olduğunu gösteren bir zarf olarak kullanılmaktadır: *Gaynetdin agay, yavçını çak kuvıp çigarmadı* "Gaynetdin Amca, (kız görmeye gelen) görücüyü neredeyse kovuyordu = kovmak üzereydi"¹¹². Bunun gibi kullanımlar, *çaklı* edatının kökeni ve sınırlandırma işlevi için bir fikir vermektedir.

14. *hetl±* (< ar. *hadd* "sınır"+ *li* "yapım eki kalıplaşması")

[karşılaştırma] tat. *çıpçık başı hetl±* "serçe başı kadar", *sin±n hetl±* "senin kadar"¹¹³; başk. *başmak hetl±m* "ayakkabı kadar", *yodrok hetl±m* "yumruk kadar"

[sınırlandırma] tat. *bakça artına hetl±* "bahçe arkasına kadar", *duksan öçke hetl±* "doksan üçe kadar"; başk. *yar buyına hetl±m* "su kıyısına kadar"¹¹⁴

Sonuç: Çok daha yeni zamanlarda oluşan karşılaştırma işlevli (*kimi, kadar, tekli, denli, çenli çaklı, hatlı*) edatların bile sınırlandırma işlevine geçişi, böyle bir nöbetleşme kanalının Türk dilinde başından beri var olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Dolayısıyla daha eski şekiller olan *teg, tegi* gibi edatların, hem karşılaştırma hem sınırlandırma işlevleriyle paralel kullanılmasını, istisnaî ve standart dışı

¹⁰³ Tatar *t±l±n±n̄* anlatmalı *süzl±g±*, III, Kazan, 1981, 402. s

¹⁰⁴ Başkört *t±l±n±n̄* hüzl±g±-II, Meskev, 1993, 161. s

¹⁰⁵ G.A. Abdurahmanov, Ş.Ş. Şoabdurahmanov, A.P. Hociyev, *Üzbek tili gramatikası*, Taşkent, 1975, 549. s

¹⁰⁶ *Kumıksko-russkiy slovar'* (red.Z.Z. Bammatov, Moskva, 1969, 353. s

¹⁰⁷ *Grammatika karaçayevobalkarskogo yazıka* (red. N.A. Baskakova) Nalçık, 1976, 286. s

¹⁰⁸ Başkört *t±l±n±n̄* hüzl±g±-II, Meskev, 1993, 161. s

¹⁰⁹ *Kumıksko-russkiy slovar'* (red.Z.Z. Bammatov, Moskva, 1969, 353. s

¹¹⁰ *Grammatika karaçayevobalkarskogo yazıka* (red. N.A. Baskakova) Nalçık, 1976, 286. s

¹¹¹ J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, 90.s

¹¹² Tatar *t±l±n±n̄* anlatmalı *süzl±g±*, III, Kazan, 1981, 401. s

¹¹³ Tatar *t±l±n±n̄* anlatmalı *süzl±g±*, III, Kazan, 1981, 387. s

¹¹⁴ Başkört *t±l±n±n̄* hüzl±g±-II, Meskev, 1993, 558. s

durumlar saymak yerine, dilde karşılaştırma ve sınırlandırma işlevlerinin iç içe duruşuna bağlamak daha uygun görülmektedir.

Türk Lehçe ve Şive Kısaltmaları:

alt.	Altay Türkçesi
az.	Azerî Türkçesi
başk.	Başkurtça
çağ.	Çağatayca
çuv.	Çuvaşça
DKK	Dede Korkut Kitabı
DLT	Divanü Lugati't-Türk
eatü.	Eski Anadolu Türkçesi
etü.	Eski Türkçe
gag.	Gagavuzca
GT.	Genel Türkçe
hak.	Hakasça
KB	Kutadgu Bilig
kip.	Tarihî Kıpçak Türkçesi
kırg.	Kırgızca
kırım-tat.	Kırım Tatarcası
kkalp.	Karakalpakça
kmk.	Kumukça
krç-balk.	Karaçay-Balkarca
kry.	Karayca
nog.	Nogayca
osm.	Osmanlı Türkçesi
özb.	Özbekçe
şor.	Şor Türkçesi
tat.	Tatarca
tofa.	Tofalarca
TS	Tarama Sözlüğü
ttü.	Türkiye Türkçesi
türkm.	Türkmence
uyg.	Yeni Uygurca